УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.35

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Гранкіна В.І.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000 0002 9010 2777

Потоцький М.М.,
доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2979-9114

Гранкіна В.І., Потоцький М.М. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав людини в умовах збройної агресії.

Дана наукова стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових механізмів забезпечення прав людини на міжнародному рівні. У ході викладу основного матеріалу зазначено, що права людини мають бути захищені в рівній мірі незалежно від того, порушуються вони в умовах мирного часу, чи збройного конфлікту. Актуальність запропонованої теми обумовлена потребою розгляду міжнародних засобів захисту прав та свобод людини і громадянина, пошуку механізмів притягнення до відповідальності держави-агресорки. Наголошено, що за час свого існування людство неодноразово стикалось з кровавими військовими конфліктами, які забирали життя мільйонів людей і неминуче тягли за собою порушення міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини. Вказано, що закінчення Другої світової війни знаменувалось початком співробітництва та певною єдністю держав у розумінні цінності прав людини та їх захисту. Наслідком розширення такого міжнародно-правового співробітництва стало виникнення міжнародних організацій та механізмів захисту прав людини. Відмічено, що щойно примат цінностей прав людини було сформульовано у Статуті ООН, дана міжнародна організація стала основою у дотриманні прав людини на міжнародному рівні. Визначено, що попри значну кількість міжнародних договорів, в сьогоднішніх реаліях, дані норми не захищають права цивільних та військових осіб під час війни. Акцентовано увагу на трьох інстанціях, які у відповідь на звернення кваліфікованих юристів-міжнародників, здатні справедливо реагувати на порушення прав та інтересів нашої держави та її громадян: Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights), Міжнародний Суд ООН (International Court of Justice), Міжнародний кримінальний суд (International Criminal Court). Констатується, що збір доказів, розслідування та розгляд справ у всіх міжнародних судових інстанціях – це дуже кропіткий та тривалий процес, однак це єдиний шлях до покарання країни-злочинниці за вчинене. Наша держава має чітко вибудовану стратегію та механізми захисту своїх прав та інтересів на міжнародній арені. Підсумовано, що сьогодні існує необхідність у об'єднанні сил та засобів усіх інститутів влади, соціуму для забезпечення безумовного дотримання законності та протидії свавільному порушенню прав і свобод людини.

Ключові слова: безпека, військова агресія, порушення прав людини, кримінальна відповідальність, відповідальність за міжнародним правом.

Hrankina V.I., Pototskyi M.M. International legal mechanisms for ensuring human rights in conditions of armed aggression.

This scientific article is devoted to the study of international legal mechanisms for ensuring human rights at the international level. In the course of the presentation of the main material, it is noted that human rights must be protected equally regardless of whether they are violated in peacetime or armed conflict. The relevance of the proposed topic is due to the need to consider international means of protecting the rights and freedoms of man and citizen, to find mechanisms for holding the aggressor state accountable. It is emphasized that during its existence, humanity has repeatedly encountered bloody military conflicts that took the lives of millions of people and inevitably entailed violations of international humanitarian law and international human rights law. It is indicated that the end of World War II marked the beginning of cooperation and a certain unity of states in understanding the value of human rights and their protection. The expansion of such international legal cooperation resulted in the emergence of international organizations and mechanisms for protecting human rights. It is noted that as soon as the primacy of human rights values was formulated in the UN Charter, this international organization became the basis for observing human rights at the international level. It is determined that despite a significant number of international treaties, in today's realities, these norms do not protect the rights of civilians and military personnel during war. Attention is focused on three instances that, in response to the appeal of qualified international lawyers, are able to fairly respond to violations of the rights and interests of our state and its citizens: the European Court of Human Rights, the International Court of Justice, the International Criminal Court. It is noted that collecting evidence, investigating and considering cases in all international judicial instances is a very laborious and lengthy process, but this is the only way to punish the criminal country for what has been done. Our state has a clearly developed strategy and mechanisms for protecting its rights and interests in the international arena. It is summarized that today there is a need to unite the forces and means of all institutions of power and society to ensure unconditional compliance with the rule of law and counteract arbitrary violations of human rights and freedoms.

Key words: security, military aggression, human rights violations, criminal liability, responsibility under international law.

Постановка проблеми. Загалом права людини можна визначити як закріплену в національних законах держави і міжнародних нормативно-правових актах вільну можливість вибору поведінки, для забезпечення нормального існування та розвитку, обумовлену певним рівнем економічного, соціального, правового і культурного розвитку суспільства. Нажаль, у війні, яку розпочала Російська Федерація (далі РФ) проти України, спостерігається кричуще порушення прав людини. Сьогодні існує гостра потреба у забезпеченні права на існування, життя, здоров'я, сексуальну недоторканість пересічних громадян, та захист українців від агресії. Протягом багатьох років було укладено велику кількість міжнародних договорів, які спрямовані на захист осіб, як в мирний час, так і під час збройних конфліктів. В сьогоднішніх реаліях, дані норми не захищають права цивільних та військових осіб під час війни та в повній мірі не убезпечують їх від свавілля авторитарних режимів [1, с. 442]. У зв'язку із цим, виникає нагальна необхідність дослідження характеристик найбільш компетентних та значимих міжнародних органів та організацій у сфері захисту прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Права людини мають бути захищені в рівній мірі незалежно від того, порушуються вони в умовах мирного часу, чи збройного конфлікту. Актуальність запропонованої теми обумовлена потребою розгляду міжнародних засобів захисту прав та свобод людини і громадянина, пошуку механізмів притягнення до відповідальності держави-агресорки. Проблематиці національних та міжнародних механізмів захисту прав людини присвячені праці О.І. Безпалової, Ю.М. Басиги, О.Т. Волощук, К.В. Мануїлової, І.А. Шуміло та інших науковців. Однак поза увагою авторів залишилось питання розгляду юрисдикційної діяльності міжнародних інстанцій, здатних справедливо реагувати на порушення прав та інтересів нашої держави та її громадян.

Метою є дослідження діяльності міжнародних інституцій, які здатні справедливо реагувати на порушення прав та інтересів нашої держави для забезпечення безумовного дотримання законності та недопущення порушень прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Національна безпека є важливою функцією кожної держави, що покликана гарантувати здатність країни зберігати цілісність, суверенітет, політичні, економіч-

ні, соціальні та інші основи суспільного життя й виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Стратегія національної безпеки України була розроблена і введена в дію Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Її основними цілями була мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО [2]. Однак реалізуватись стратегії не судилось, 24 лютого країна увійшла в черговий етап становлення своєї державницької історії, вступивши в фазу активної повномасштабної війни з РФ.

З початку повномасштабного військового вторгнення армії РФ Указом Президента № 64/92 від 24.02.2022 р. на території Україні з 5 годин 30 хвилин за київським часом введено воєнний стан… В пункті 3 Указу зазначено, що на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження й здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [3]. На тлі багатомісячної ескалації та зростання агресивної риторики РФ, українське суспільство було готове до певних конституційних правообмежень, яких могло зазнати, однак в умовах повномасштабної війни перед країною постали нові виклики, до яких суспільство не було готове. Одним з них стала гостра потреба у забезпеченні права на існування, життя, здоров'я, сексуальну недоторканість пересічних громадян, захист українців від агресії. У Римському статуті та резолюції Генеральної асамблеї ООН злочин агресії визначено статтею 8 bis як «планування, підготовка, ініціювання або здійснення акту агресії особою, яка перебуває в стані фактичного здійснення керівництва або контролю за політичними чи військовими діями держави». Такий акт агресії в силу свого характеру, серйозності та масштабів являється грубим порушенням Статуту ООН. Акт агресії Римським статутом та резолюцією Генасамблеї ООН визначено, як «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави» [4]. Тому не дивно, що на фоні геополітичних подій, які відбуваються в Україні, з кожним днем забезпечення прав людини та відповідальність країни-агресорки за їх порушення набувають все більшого значення [5, с. 146].

Нині на міжнародній арені існує три інстанції, які у відповідь на звернення кваліфікованих юристів-міжнародників, здатні справедливо реагувати на порушення прав та інтересів нашої держави та її громадян:

- Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights).
- Міжнародний Суд ООН (International Court of Justice).
- Міжнародний кримінальний суд (International Criminal Court).

Підставою створення таких установ є норми міжнародного права, які на основі погодження позицій держав-учасниць оформлюються у вигляді статуту.

Юрисдикційною діяльністю Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) є розгляд справ про порушення положень «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» та Протоколів до неї. Починаючи з 2014 року, коли держава вперше зіштовхнулась з масовими та систематичними порушеннями прав людини на тимчасово окупованих територіях щодо викрадення та спроб незаконного вивезення дітей-сиріт із Донецької та Луганської областей, в цій інстанції Україна доводить порушення низки статей, що посягають на право на життя (ст. 2), заборону катування (ст. 3), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободу думки, совісті і релігії (ст. 9), свободу вираження поглядів (ст. 10) Конвенції. Вже у лютому 2022 року ЄСПЛ, відповідно до ст. 39 Регламенту, отримав запит України про інформування уряду країни-агресорки про термінові тимчасові (забезпечувальні) заходи, у зв'язку *з «масовими порушеннями прав людини, які вчиняються російськими військами в ході військової агресії проти суверенної території держави Україна»* [4]. Тимчасові заходи є терміновими та відповідно до встановленої практики ЄСПЛ

застосовуються тільки у випадках неминучого ризику завдання непоправної шкоди. Ці заходи можуть бути запроваджені до моменту ухвалення рішення по суті справи або скасовані раніше відповідним рішенням. *Незважаючи на те, що розгляд справ у міжнародних інстанціях досить складний та тривалий, вже першого березня* ЄСПЛ виніс рішення про застосування таких тимчасових заходів, як: «*утримуватися від військових нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, у тому числі житлові приміщення, транспортні засоби швидкої допомоги й інші цивільні об'єкти, що перебувають під спеціальною охороною, зокрема школи та лікарні, а також негайно забезпечити безпеку закладів медичної допомоги, їх особового складу й автомобілів швидкої допомоги на території, яка піддається нападу або облозі російських військ»* [4]. Ухвалене рішення Суду є обов'язковим для РФ, як сторони Конвенції. Невиконання цього рішення та конкретних зобов'язань, зазначених у ньому, є додатковою підставою для відповідальності в межах розгляду справи «Україна проти Росії» по суті в майбутньому судовому процесі. Однак уряд країни-агресорки проігнорував цю вимогу, заявивши про вихід з Ради Європи та денонсацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка і передбачала можливість звернення до ЄСПЛ. Як зазначає суддя Верховного Суду України Т. Анцупова, незважаючи на те, що 25 лютого 2022 року право на представництво РФ у статутних органах Ради Європи (Комітеті міністрів та Парламентській асамблеї) було призупинено відповідно до статті 8 Статуту у зв'язку із серйозним порушенням Росією своїх зобов'язань за статтею 3 Статуту Ради Європи, це не означає, що РФ звільнена від своїх зобов'язань за Конвенцією. Юрисдикція Суду дотепер розповсюджується на РФ як сторону Конвенції. Навіть у разі виходу РФ з Конвенції, що можливо лише одночасно з виходом із членства Ради Європи, усі зобов'язання та рішення, які були прийняті до такого виходу, мають бути виконані [6].

Статутом Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй (далі МС ООН) визначено принципи і цілі, пріоритетом яких є підтримка міжнародного миру та безпеки, і з цією метою вжиття ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загроз миру та придушення актів агресії чи інших порушень миру, проведення мирними засобами, у відповідності з принципами справедливості та міжнародного права, залагодження чи вирішення міжнародних суперечок чи ситуацій, які можуть призвести до порушення миру. Водночас, Статут жодною мірою не дає ООН права на втручання у справи, що входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від членів ООН подавати такі справи на розгляд у порядку Статуту [7]. Для того, щоб МС ООН мав змогу розглянути позов однієї держави проти іншої, потрібна згода держав на розгляд спору цим судом. Як зазначає О.Т. Волощук, існують три механізми надання такої згоди, юрисдикція визначається у наступні способи:

1. На підставі поданих сторонами заяв про визнання юрисдикції «optional clause». Така заява у формі одностороннього акта може бути подана в будь-який момент [8, с. 25]. Абсолютне надання згоди про прийняття юрисдикції суду ані Росія, ані Україна не подали;

2. На підставі визнання юрисдикції «ad hok». Згідно п. 1 ст. 36 Статуту до відання Суду належать всі справи, передані йому сторонами. У таких випадках сторони висловлюють згоду для розгляду конкретного спору на одноразовій основі за допомогою спецугоди, яка має форму клопотання про розгляд спору. Юрисдикція в цьому разі визнається з моменту ратифікації цієї угоди Судом [8, с. 25]. Зрозуміло, що Росія не погодиться на реалізацію механізму розгляду справи щодо себе;

3. На підставі конкретних чинних міжнародних договорів та конвенцій. При цьому до відання Суду належать питання, які спеціально передбачені в договорах чи конвенціях, і вони є чинними на момент відкриття провадження. Такі договори можна згрупувати наступним чином: 1) двосторонні або багатосторонні щодо конкретного предмета, в положеннях яких визнано юрисдикцію з правових спорів щодо тлумачення або застосування договорів; 2) двосторонні або багатосторонні щодо мирного врегулювання спорів, які визнають юрисдикцію Суду щодо будь-якого спору між сторонами незалежно від предмета спору [8, с. 25].

Отже, найбільш реалістичним сценарієм звернення до МС ООН є Конвенціональний спосіб, за аналогією зі спробою притягнення країни-агресорки до відповідальності відповідно до «Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму» за фінансування тероризму на Донбасі та дискримінацію кримських татар в окупованому Криму відповідно до «Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації». Україна та РФ є учасницями «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», в якій містяться положення, що «спори між Договірними Сторо-

нами з питань тлумачення, застосування або виконання Конвенції, включаючи спори про відповідальність тієї чи іншої держави за вчинення геноциду або одного з перерахованих у статті 3 діянь, передаються на розгляд Міжнародного суду на вимогу будь-якої зі Сторін у спорі» [9].

Оскільки Україна та РФ дотримуються протилежних поглядів на наявність в Україні геноциду, то чи являється Конвенція підставою для застосування РФ військової агресії проти України? На фоні відсутності єдності тлумачення поняття у лютому поточного року Україні таки вдалось порушити справу. В ній Україна обґрунтовувала позицію про неможливість ведення РФ будь-яких воєнних дії на території України для запобігання «геноциду», адже ніякого геноциду російськомовного населення ні на Донбасі, ні в інших регіонах держави не було. А РФ для виправдання свого повномасштабного вторгнення та агресії просто-напросто маніпулювала конвенційним поняттям «геноциду». Експерти додали, що у своєму позові (п. 24) Україна також зазначила, що російська брехня про нібито геноцид на Донбасі є ще більш образливою та іронічною, адже схоже, що це сама Росія планує акти геноциду в Україні. Україна також вимагає від Суду ООН зобов'язати Росію надати гарантії неповторення незаконних дій проти України, включно із застосуванням сили, та повністю відшкодувати всю шкоду, завдану РФ [10].

Міжнародний кримінальний суд (далі МКС) – постійний головний судовий орган ООН, який знаходиться у місті Гаага (Нідерланди). До його появи для розгляду військових злочинів скликали тимчасові органи – Міжнародні трибунали за принципом колишньої Югославії. На відміну від МС ООН, який розглядає міждержавні спори й спроможний притягнути до відповідальності державу, МКС має повноваження притягати до відповідальності за вчинення міжнародних злочинів конкретних індивідів. Юрисдикція МКС поширюється на держави, які ратифікували Римський статут або визнали юрисдикцію цього суду. Важливо, що юрисдикція МКС поширюється на всю територію України, визнану у міжнародних кордонах. Нині Україна не ратифікувала Римський статут, обравши другий варіант, двічі подала декларації про визнання юрисдикції МКС (щодо подій на Майдані та щодо агресії Росії проти України) [4]. Більше того, країна-агресорка з двохтисячного року не лише не ратифікувала Римський статут, а й після подій 2014 року та анексії Криму відкликала свій підпис, проголосивши наратив про «неефективну та однобоку» діяльність МКС та «неспівпадіння з інтересами національної безпеки РФ». Тому у лютому поточного року до МКС про вчинення злочинів проти людяності та геноциду в Україні звернулось 42 держави. 3 березня прокурор МКС Карім Хан почав повномасштабне розслідування злочинів, пов'язаних із військовою агресією РФ проти України. За міжнародним правом ці злочини не мають строку давності, проте потрібно багато часу, щоб довести вину і роль конкретних осіб з керівництва РФ у вчиненні воєнних злочинів. Злочини ж, які вчиняються пересічними окупантами на території нашої держави, підлягають притягненню та розслідуванню за національним кримінальним законодавством.

Розмірковуючи над сенсом та доцільністю порушення справи у МКС, на її користь говорять наступні факти. 1. Візити до держав-учасниць Римського статуту для них будуть під забороною, оскільки це загрожуватиме арештом, а держави не учасниці за бажанням можуть видати їх МКС [8, с.27]. Як зазначає Міністр Юстиції України Д. Малюська, у разі визнання МКС воєнних злочинів російських військ, причетних до них можуть затримати в будь-якій країні, яка визнає юрисдикцію цього суду [11]. 2. Рішення МКС є надзвичайно авторитетним, що дозволить Україні порушувати питання про репарації після війни і витребовувати в держав, на територіях яких є майно, розрахунки чи інша власність росіян, для відбудови нашої держави [8, с. 27].

Висновки. З огляду на усе вищевказане, можна підсумувати, що на сьогодні існує необхідність у об'єднанні сил та засобів усіх інститутів влади, соціуму для забезпечення безумовного дотримання законності та протидії свавільному порушенню прав і свобод людини. Збір доказів, розслідування та розгляд справ у всіх міжнародних судових інстанціях – дуже кропіткий та тривалий процес, однак це єдиний шлях до покарання країни-злочинниці за вчинене. Тим паче, наша держава має чітко вибудовану стратегію та механізми захисту своїх прав та інтересів на міжнародній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мануїлова К.В. Міжнародний захист прав людини та його взаємодія з міжнародним гуманітарним правом під час збройних конфліктів. *Європейський вибір України, розвиток нау-*

ки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): *матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.)* . Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 442–444.

2. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 року № 392\2020 URL: https://www.president.gov.ua/documents/ 3922020-35037 (дата звернення: 15.11.2024).
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення: 12.11.2024).
4. Юридичний фронт: кого і як Україна може притягти до відповідальності у міжнародних судах. URL: https://dejure.foundation/tpost/1u106gg0r1-yuridichnii-front-kogo-yak-ukrana-mozhe (дата звернення: 12.11.2024).
5. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: навч. посіб. Київ, 2018. 168 с.
6. Коментар ВС до рішення ЄСПЛ про припинення РФ нападів та бомбардування цивільних об'єктів в Україні URL: https://yur-gazeta.com/golovna/komentar-vs-do-rishennya-espl-pro-pripinennya-rf-napadiv-ta-bombarduvannya-civilnih-obektiv-v-ukrayi.html (дата звернення: 16.11.2024).
7. Статут Організації Об'єднаних націй та Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 12.09.2024).
8. Волощук О.Т. Відповідальність РФ за агресію та вчинення інших міжнародних злочинів проти України: проблеми виконання рішень міжнародних судових установ. *Матеріали IX заочної Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Чернігів, 17 червня 2022 року). С. 23–28.
9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 18.11.2024).
10. Міжнародний суд ООН винесе рішення щодо війни Росії проти України: що буде далі URL: https://24tv.ua/mizhnarodniy-sud-oon-vinese-rishennya-shhodo-viyni-rosiyi-proti_n1905800 (дата звернення: 22.11.2024).
11. Кількість країн, які звернулися до МКС у зв'язку зі злочинами РФ в Україні, зросла до 42. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/818614.html (дата звернення: 20.11.2024).